

CRISTIAN PRESURĂ

FIZICA
POVESTITĂ

Prefață de
MIRCEA PENȚIA

Cuprins

1	Începuturile astronomiei	15
1.	Limbajul naturii și limitele sale	15
2.	Forma Pământului	17
3.	Dimensiunea Pământului	18
4.	Mișcarea Pământului în jurul propriei axe	19
5.	Avantajul practic al stelelor fixe	20
6.	Dimensiunea Lunii	21
7.	Distanța de la Soare la Pământ	22
8.	Modelul lui Ptolemeu	23
9.	Sistemul lui Copernic	24
10.	Orbita eliptică a planetelor	25
2	Fundamentele mecanicii clasice	28
11.	Căderea liberă a corpurilor	28
12.	Cele trei principii ale mecanicii	30
13.	Masa inerțială și masa gravitațională	32
14.	Atracția gravitațională	33
15.	Periodicitatea mareelor	34
16.	Mișcarea eliptică	35
17.	Modelarea numerică	38
18.	Măsurarea constantei gravitaționale	39
19.	Despre energie și limbajul fizicii	40
20.	Planete extrasolare	42
3	Electricitatea și magnetismul	46
21.	Electricitatea ca un joc	46
22.	Dopul de plută și câmpul electric	48
23.	Broasca electrocutată și apariția bateriei	50
24.	Polii magnetici care nu pot fi separați	51
25.	Generarea câmpului magnetic de către sarcinile electrice	52
26.	Acțiunea câmpului magnetic asupra sarcinilor electrice în mișcare	53
27.	Millikan și sarcina electronului	55
28.	Thomson și raportul dintre sarcina electrică și masa electronului	56
29.	Semnificația numărului lui Avogadro	58
30.	Electroliza. Masa și dimensiunea unui atom.	60
31.	Modelul planetar al atomului	62
32.	O scurtă enumerare a stărilor materiei	65
4	Electromagnetism	67
33.	Câmpuri magnetice variabile în timp	67
34.	Câmpuri electrice variabile în timp	68

35. Ecuațiile lui Maxwell	69
36. Undele electromagnetice	71
37. Lumina este o undă electromagnetică	73
38. Oscilațiile undelor electromagnetice și difracția luminii	75
39. Prima măsurătoare directă a oscilației câmpului electric al luminii	79
40. Metamateriale. Lentila perfectă. Invizibilitate.	80
41. Energia câmpului electromagnetic	84
42. Transmisia energiei pentru câmpul electromagnetic	85
43. Masa inerțială a câmpului electromagnetic	87
44. Presiunea luminii Cum putem cântări lumina.	90
5 De la electromagnetism către o teorie a relativității	93
45. Echivalența sistemelor de referință inerțiale	93
46. Legile electromagnetismului și sistemele inerțiale	94
47. Câmpurile electrice și magnetice în sisteme de referință inerțiale diferite	96
48. Invarianța vitezei unei raze de lumină	98
49. Independența vitezei luminii de viteza sursei care o emite	100
50. Experimentul lui Michelson și Morley	101
51. Aberația luminii stelare	104
52. Dilatarea timpului	105
53. Dilatarea timpului în electromagnetism, abordată clasic	108
54. Universalitatea dilatării timpului	110
55. Contractia Lorentz a lungimilor	111
6 Teoria relativității restrânse	113
56. Postulatele lui Einstein	113
57. Despre timpul și spațiul absolut	114
58. Despre inexistența simultaneității absolute	116
59. Paradoxul gemenilor	117
60. Metrica spațiului-timp. Intervalul relativist.	120
61. Formularea lui Minkovski pentru spațiu-timp	124
62. Transformările Lorentz și principiul de reciprocitate	127
63. Dependența masei inerțiale a unui corp de viteza sa	130
64. De ce nici măcar informația nu poate depăși viteza luminii	132
65. Echivalența dintre masa inerțială și energie	133
7 Teoria relativității generale	137
66. Teoria incompletă a gravitației	137
67. Principiul echivalenței și cheia înțelegerii relativității generale	138
68. Geometria neeuclidiană exemplificată de suprafața sferei	141
69. Harta unei suprafețe curbe și metrica sa	143
70. Metrica spațiului-timp curb. Analogia cu o sferă.	147
71. Mișcarea corpurilor și traiectoria unei raze de lumină	153
72. Metrica spațiului-timp și ecuația lui Einstein	155
73. Teoria relativității generale, recapitulată în trei legi	157
74. Aproximarea ecuației lui Einstein	159
75. Metrica Schwarzschild a spațiului-timp din jurul unei stele	160
76. Periheliul planetei Mercur	167
77. Curbarea unei raze de lumină în câmpul gravitațional	170
78. Curbura spațiului în apropierea stelelor masive. Lentile gravitaționale.	172
79. Efectul Doppler și deplasarea spre roșu a luminii în câmpuri gravitaționale	174
80. Dilatarea timpului în câmpuri gravitaționale intense	178
8 Implicațiile teoriei relativității în astronomia modernă	181
81. Sistemele de navigație GPS	181
82. Detecția indirectă a undelor gravitaționale	182
83. Sistemul LIGO de detecție directă a undelor gravitaționale	184
84. O călătorie spre găurile negre	185
85. Dovezi experimentale ale existenței găurilor negre	189
86. Radiația Hawking și „găurile de vierme”	192
87. Friedmann și expansiunea prezisă a universului	194
88. Hubble și expansiunea măsurată a universului	197

89. Radiația cosmică de fond, sau cum s-a întunecat universul	200
90. Materia întunecată și rotația rapidă a galaxiilor	203
91. Teoria dinamicii newtoniene modificate	207
92. Energia întunecată și expansiunea accelerată a universului	209
9 Mecanica cuantică	212
93. Radiația corpului negru	212
94. Oscilatorul cuantic și nivelurile discrete de energie	214
95. De ce corpurile încălzite apar roșii și nu albastre	215
96. Efectul fotoelectric. Fotonii.	216
97. Emisia și absorbția luminii. Atomul de hidrogen.	219
98. Unda pilot a electronului și rezonanța ei în atom	221
99. Unda de probabilitate a fotonului	224
100. Unda de probabilitate a electronului în experimentele de interferență	227
101. Caracteristicile undei de probabilitate a electronului	230
102. Ecuația lui Schrödinger pentru evoluția undei de probabilitate	232
103. Cuantificarea oscilatorului armonic. Stări staționare.	234
104. Efectul de tunelare cuantică	237
105. Colapsul undei de probabilitate, sau misterul mecanicii cuantice	239
106. Superpoziția cuantică, statuia cuantică și pisica lui Schrödinger	242
107. Principiul de incertitudine al lui Heisenberg	246
108. Spinul electronului	249
109. Situația mai multor particule. Bosoni și fermioni	254
110. Postulatele mecanicii cuantice	257
10 Aspecte moderne ale mecanicii cuantice	261
111. Decoerența și colapsul undei de probabilitate	261
112. Creierul uman și mecanica cuantică	264
113. Ipoteza universurilor multiple	268
114. Paradoxul măsurătorii fără interacțiune	271
115. Laserul și optica cuantică	275
116. Calculatoare cuantice	279
117. Teoria Bohm-de Broglie a undei pilot	284
118. Caracterul non-local al mecanicii cuantice	287
119. Paradoxul Einstein-Podolsky-Rosen și verificarea lui experimentală	288
120. Teleportarea cuantică	295
121. Criptografia cuantică	301
11 Principiul acțiunii minime și teoriile clasice de câmp	305
122. Formularea generală a principiului acțiunii minime	305
123. Principiul lui Fermat	307
124. Mecanica analitică. Lagrangeanul unui sistem mecanic	309
125. Ecuațiile Euler-Lagrange pentru un sistem mecanic	313
126. Sisteme cuplate în mecanica analitică	315
127. Teoriile clasice de câmp și salteaua universului	318
128. Potențialele electrodinamice ale câmpului electromagnetic	321
12 Teoria cuantică a câmpurilor	329
129. Esența mecanicii cuantice	329
130. Geneza particulelor în reprezentarea poziției	332
131. Reprezentarea impulsului pentru un câmp lipsit de interacțiune	339
132. Mișcarea relativistă a electronului	342
133. Pozitronul și confirmarea sa experimentală	348
134. A doua cuantificare	351
135. Interacțiunea dintre particule în reprezentarea poziției	354
136. Unificarea câmpului electromagnetic și al undei de probabilitate	359
13 Electrodinamica cuantică în interpretarea lui Feynman	364
137. Metoda lui Feynman pentru o particulă fără spin	364
138. Metoda lui Feynman în teoria cuantică a câmpurilor	371
139. De la câmpuri înapoi la particule	374
140. Propagarea particulelor	377
141. Vertexul interacțiunii dintre electroni și fotoni	382

142. Diagramele Feynman și multiplele procese virtuale	384
143. Particulele virtuale și „supra cuantică” a universului	390
14 Consecințe ale electrodinamicii cuantice	394
144. Antiparticulele și călătoria înapoi în timp	394
145. Diagramele Feynman în reprezentarea energie-impuls	397
146. Problema infinitilor din electrodinamica cuantică	402
147. Renormarea electrodinamicii cuantice	405
148. Deplasarea Lamb și lungimea de undă Compton	410
149. Momentul anomal al electronului	413
150. Vidul cuantic și forța Casimir	414
151. Efectul Schwinger și energia de zero a vidului	418
15 Fizica particulelor elementare	423
152. Detectarea experimentală a noilor particule	424
153. Acceleratoarele moderne de particule	425
154. Despre particulele virtuale din acceleratoarele de particule	427
155. Forța nucleară tare	430
156. Familiile de particule: leptoni, barioni și mezoni	432
157. Ordonarea mezonilor și barionilor	433
158. Quarcii și aromele acestora.	436
159. Sistematizarea particulelor elementare	438
160. Principiul de incertitudine energie-timp și importanța proceselor virtuale	439
16 Cromodinamica cuantică	444
161. Transformările de etalonare ale câmpului electromagnetic	444
162. Experimentul Aharonov-Bohm și potențialele electrodinamice	447
163. Principiul invarianței la transformarea de etalonare locală	451
164. Culorile quarcilor	456
165. Simetria SU(3) a quarcilor	459
166. Gluonii colorați	466
167. Forța de culoare	469
168. Quarcii liberi și culoarea particulelor compuse	471
17 Interacțiunea electroslabă	474
169. Neutrینul, precursorul forței nucleare slabe	475
170. Bosonul W, mediatorul interacțiunilor nucleare slabe	476
171. Chiralitatea neutrینului și ruperea simetriei de chiralitate	478
172. Interacțiunea nucleară slabă și simetria SU(2) × U(1)	481
173. Ideea de bază a mecanismului Higgs: asemănarea cu supraconductorii	488
174. „Înghetul” universului și ruperea spontană de simetrie	492
175. Unificarea electromagnetismului cu teoria interacțiunilor nucleare slabe	501
176. Achiziția de masă nenulă a electronului	507
177. Quarcii și interacțiunea slabă	510
18 Cercetări actuale în fizica particulelor elementare	512
178. Modelul standard al particulelor elementare	513
179. O istorie foarte scurtă a universului	514
180. Modelul inflaționar al universului	520
181. Inflația eternă, unde gravitaționale și universuri multiple	525
182. Violarea simetriei dintre materie și antimaterie și a celei de sarcină-paritate	530
183. Oscilațiile neutrینilor și masa lor nenulă	533
184. Supersimetria particulelor elementare și energia vidului	537
185. Marea unificare a forțelor fundamentale și energia Planck	540
186. Descoperirea bosonului Higgs la acceleratorul Large Hadron Collider	544
187. Găurile negre microscopice, un pericol pentru Pământ?	547
188. Ce ne mai așteptăm să găsim la LHC?	551
19 Teoria corzilor relativiste	553
189. Introducerea corzii relativiste și un avertisment	553
190. Istoria corzilor relativiste	554
191. Ce este o coardă relativistă?	558
192. Ecuația fundamentală de mișcare a corzii relativiste	560

193. Interacțiunea dintre corzi, emisia și absorbția de particule	564
194. Mișcarea clasică a corzii relativiste	566
195. Cuantificarea vibrației corzii relativiste	569
196. Universul corzii bosonice cu 26 de dimensiuni spațio-temporale	571
20 Teoria supercorzilor	574
197. Supercoarda și universul cu 10 dimensiuni	574
198. Supersimetria și proiecția GSO	577
199. Dimensiunile suplimentare ale spațiului în modelul Kaluza-Klein	579
200. Dualitatea T, teoria M și supergravitația	581
201. Compactarea dimensiunilor spațiale și principiul antropic	585
202. Lumea branelor și mărimea dimensiunilor suplimentare	589
203. Despre entropie și radiația Hawking a găurilor negre	592
21 Fizica, între cotidian și viitor	597
204. Fizica modernă, recunoscută în lumea înconjurătoare	597
205. Istoria căderii libere a unui corp	599
206. Gravitația cuantică	603
207. Impasurile din fizica modernă, indicii pentru viitor	608
22 Anexă	615
208. Despre matematicieni și fizicieni, derivate și integrale	615
209. Convenții pentru operații matematice	617
210. Notății relativiste	618
211. Notății pentru mărimile fizice	619
212. Scurtă bibliografie	621
23 Anexă matematică: Metoda canonică în mecanica cuantică	622
213. Formularea canonică, între magie și exactitate matematică	622
214. Legătura cu metoda lui Feynman în cazul discret	628
215. Legătura cu metoda lui Feynman în cazul continuu	630
216. Oscilatorul bosonic și cel fermionic în metoda canonică	633
217. Teoria cuantică a câmpurilor în metoda canonică	635
Indice	641

Începuturile astronomiei

Obiectul fizicii este universul material în care trăim, iar scopul ei este în esență explicitarea comportamentului acestui univers. Pentru aceasta, fizica are nevoie de un limbaj și de o metodă de analiză. În prima secțiune vom discuta puțin forma acestui limbaj (matematica) și limitările sale. În secțiunile ce urmează vom exemplifica metoda de analiză cu ajutorul unor noțiuni de astronomie.

1. Limbajul naturii și limitele sale

Einstein spunea odată că lucrul cel mai de neînțeles este că *lumea poate fi înțeleasă*. Ciudat, nu? Ne-am fi așteptat ca lumea să fie o colecție haotică de întâmplări singulare și complet imprevizibile, un univers în care se poate întâmpla orice și oricând. Dar universul își are legile lui, pe care oamenii de știință încearcă să le descopere.

Ploaia, de exemplu, cade mereu de sus în jos și nu ne așteptăm să ne punem umbrela sub picioare atunci când ieșim din casă. Există deci o lege a ploii, care ne spune că picăturile acesteia cad în jos. Fenomenul are loc mereu în același fel, în mod natural. Observația scoate în evidență o *ordine* în univers, ordine relevantă de știință prin experimente repetabile.

Să observăm că ordinea universului o „citim” în limbajul matematicii. Dacă avem două monede de cinci lei, știm că sunt în total zece lei. Dacă trenul pleacă din București la o oră și știm cât de repede merge, putem prezice când ajunge la Râmnicu Vâlcea. Poziția unei stele o măsurăm pe cer și o scriem în caiet cu ajutorul unor numere. Putem prezice unde se va afla steaua peste două ore, dacă luăm în calcul rotația boltei cerești în jurul Pământului, adunând și înmulțind numere.

Matematica stă la baza fizicii și a modului de percepere a universului. Fără să numărăm nu putem aborda problema ordinii universului, iar fără să învățăm să rezolvăm integrale nu vom rezolva ecuațiile fizicii. *Matematica este limbajul naturii*, așa cum s-a afirmat adeseori.

Desigur, se prea poate ca această afirmație să fie falsă și niște extraterestri să găsească un alt limbaj al naturii. La urma urmei misticii au altă părere, spunând că universul

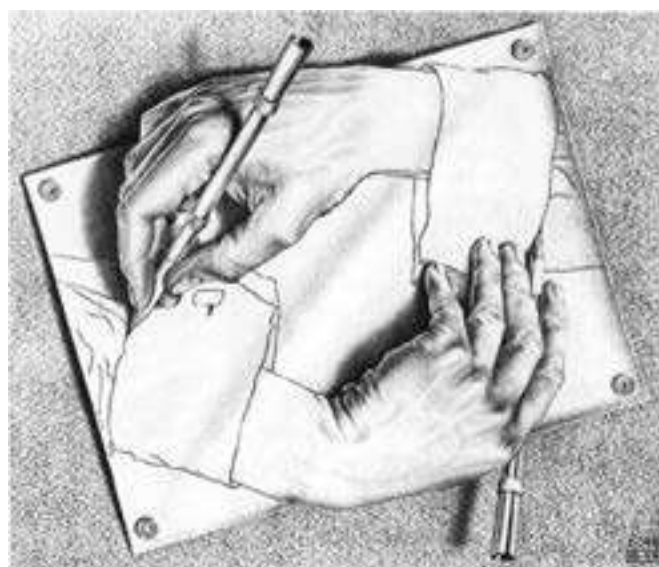

Figura 1.1: *O mână ce o desenează pe cealaltă, într-o cunoscută lucrare a artistului olandez Maurits Escher. Care mână este a Creatorului și care mână aparține creației sale? „Drawing Hands” (c) 2010 The M.C. Escher Company - the Netherlands. Toate drepturile rezervate. Imagine folosită cu permisiunea www.mcescher.com.*

este înțeles prin intuiție, iar poezii spun că universul ne „vorbește” prin frumusețea naturii. În cartea de față noi ne vom limita la limbajul matematicii pentru a descoperi tainele universului material.

Matematicianul Bertrand Russell (1872-1970) a încercat să încapsuleze toată logica matematicii în cartea sa „Principia mathematica”, pentru a demonstra *noncontradicția* și *completitudinea* matematicii, fără să reușească decât parțial. Pentru cei curioși, „Principia mathematica” este o carte atipică. După o scurtă introducere, urmează mii de propoziții logice care se deduc una din alta. Este ca și cum Russell ar încerca să ne convingă că universul are o structură logică, ce se reconstruiește folosind propoziții logice deduse una din alta, cu ajutorul unor reguli definite dinainte.

Foarte încântați, mulți oameni de știință au ridicat matematica în sfera abstractului, undeva dincolo de univers,

necontaminată de timp și spațiu. Cu toate acestea, matematicianul Kurt Gödel (1906-1978) a demonstrat (culmea, matematic!) că și matematica își are limitele ei. În esență, Gödel ne spune că matematica este un doar limbaj, care face parte din această lume și care nu poate descrie complet însăși lumea din care face parte. Cu alte cuvinte, nu ne așteptăm să explicăm întreg universul, odată ce facem parte din el. Nu este nevoie să fim filozofi ca să ne dăm seama că, în acest caz, nu putem explica *totul*.

Matematica este o parte a acestei lumi, la fel cum eu sau dumneavoastră suntem parte a ei. Relația $1 + 1 = 2$ este valabilă pentru toată lumea. Dacă pun un măr lângă altul, am două, oricine este de acord cu asta, atâta timp cât nu se întâmplă nimic fizic cu merele. Și, fiindcă așa stau lucrurile pentru toți, cădem de acord și construim limbajul matematicii. Cu toate acestea, pentru că matematica este o construcție a lumii (în fond, o jonglerie cu mere), nu ne așteptăm ca ea să descrie întreaga lume din care face parte.

Nu numai obiectele pe care le folosim fac parte din lume, dar chiar și *imaginația noastră este contaminată de lume*, căci ea imită și copiază comportamentul acestei lumi. Poetul german Johann Wolfgang Goethe spunea că noi nu inventăm nimic, ci doar redescoperim. De aceea nu ne așteptăm ca matematica să poată explica *complet* însăși lumea din care face parte și care a creat-o, căci ar naște contradicții prin referințe la ea însăși.

Pentru a arăta de ce autoreferința este importantă, să considerăm enunțul „Propoziția aceasta este falsă” și să observăm că el nu este nici adevărat, nici fals. Dacă enunțul este adevărat, atunci propoziția este falsă, și deci enunțul însuși (la care face referire propoziția) este fals, ajungându-se la o contradicție. Dacă enunțul este fals, atunci propoziția trebuie să fie adevărată, ceea ce implică automat ca și enunțul (la care face referire propoziția) trebuie să fie adevărat. Ajungem iarăși la o contradicție. Vedem astfel că enunțul precedent nu este nici adevărat, nici fals. Observăm însă că acest enunț conține o referință la el însuși.

Într-un mod asemănător, Kurt Gödel a arătat la începutul secolului trecut că matematica conține anumite propoziții despre care nu se poate demonstra nici că sunt adevărate nici că sunt false, și deci este *incompletă*. Metoda lui Gödel este pe cât de interesantă, pe atât de eficientă. Astfel, Gödel urmărește ideile lui Russell, care recunoaște că matematica (și în general orice fel de limbaj) este o colecție de *simboluri*. Gödel însă are ideea genială de a considera că aceste simboluri sunt chiar numere!

Exemplul cel mai simplu este cel al jocului *opera Gusti*, un joc pe care copiii îl joacă pentru a-și transmite mesaje „secrete”. În acest joc, o parte din litere sunt înlocuite cu cifre, prin identificarea „operagusti”=„1234567890”. De exemplu, cuvântul „toiag” se scrie ca „91056”. Desigur, în cazul jocului nu avem cifre suficiente să acoperim toate literele, așa încât vom avea și cuvinte precum „5c123409” sau „c5d”.

În cazul logicii matematice, Gödel a rescris toate propozițiile logice cu numai șapte cifre, prin niște artificii ingenioase, care au minimizat simbolurile folosite. Toate simbolurile de bază din propozițiile logice, de exemplu „sau” și cuvântul „egal”, erau descrise de una dintre cele șapte cifre. În final, fiecare propoziție logică era exprimată

$$\chi(R) = \underbrace{10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot \dots}_{\text{De } \chi(N) \text{ ori}} = 10^{\chi(N)}$$

Figura 1.2: Câte numere reale avem? Pentru fiecare cifră a numărului real avem zece alegeri. În figură este exemplificat numărul real $0,42745\dots$. Numărul total $\chi(R)$ de numere reale este un produs al acestor posibilități $\chi(R) = 10 \cdot 10 \cdot \dots \cdot 10 \cdot \dots$. Dacă notăm cu $\chi(N)$ numărul infinit de elemente al mulțimii numerelor naturale, atunci avem $\chi(R) = 10^{\chi(N)}$. Interesant este că cele două numere $\chi(N)$ și $\chi(R)$ sunt infinități diferite, pentru că nu poate fi găsită o relație bijectivă între mulțimile pe care le reprezintă.

printr-o *succesiune de cifre*, adică un număr. Adevărarea unei propoziții este de asemenea reprezentată de un număr, iar negarea acelei propoziții este un alt număr. Să remarcăm și că o succesiune de propoziții devine o *succesiune de numere*. A demonstra sau a nega o propoziție se reduce la a găsi succesiunea de numere (conform unor reguli bine stabilite) care duce la unul din cele două numere care afirmă propoziția sau o neagă.

În principiu, ne-am aștepta ca orice propoziție care poate fi formulată să fie nu numai falsă sau adevărată, dar și *demonstrabilă*. În limbajul lui Gödel, aceasta înseamnă că pentru orice propoziție logică trebuie să găsim o succesiune de numere care conduce la numărul ce reprezintă afirmația sau negația propoziției. Gödel însă a arătat că există propoziții matematice pentru care nici unul dintre cele două numere (reprezentând afirmația sau negația propoziției) nu poate fi construit ca o succesiune de numere ale propozițiilor intermediare. Cu alte cuvinte, matematica este *incompletă*, existând propoziții despre care nu se poate demonstra nici că sunt false, nici că sunt adevărate.

Demonstrația lui Gödel folosește faptul că *metalimbajul* (adică limbajul logicii) a devenit acum o succesiune de numere, succesiune căreia i se poate și ei atașa un alt număr. Pe de altă parte, acest metalimbaj (limbajul matematicii), scris cu numere, se referă tocmai la numere! Ne aflăm atunci într-o situație contradictorie, când vrem să descriem o lume (lumea numerelor, a matematicii) cu

instrumente aparținând aceleiași lumi (tot numere, simbolurile noastre, dar care descriu de această dată metalimbajul). Propoziția construită de Gödel care nu poate fi demonstrată este de fapt enunțul menționat de noi deja, „Propoziția aceasta este falsă”, scris în metalimbajul numerelor și care se referă tot la numere.

Teorema de incompletitudine a lui Gödel nu a rămas în aria filozofiei. Astfel, matematicienii chiar au găsit o propoziție matematică care nu se poate demonstra nici că e falsă nici că e adevărată. Ea se referă la numărul de elemente pe care le au diferite mulțimi (finite sau infinite), număr ce poartă denumirea de *cardinal* în matematică.

Astfel, paradoxal, numărul infinit de elemente al mulțimii numerelor naturale (cardinalul numerelor naturale) este diferit de numărul infinit al elementelor mulțimii numerelor reale (cardinalul numerelor reale). Ciudat nu? Două numere infinite care sunt *diferite*. Acest lucru este posibil, pentru că nu există o relație bijectivă (unu la unu) între elementele celor două mulțimi (vezi figura 1.2).

Ne putem întreba dacă există mulțimi infinite al căror cardinal să se afle *între* cel al numerelor naturale și cel al numerelor reale (care este evident mai mare). Asemănător teoremei lui Gödel, matematicienii au arătat că nu vom demonstra niciodată răspunsul la această întrebare, pentru că ea nu are o succesiune de propoziții logice care să conducă la afirmarea sau negarea ei!

Este desigur fascinant să știm *cu siguranță* că nu putem demonstra vreodată răspunsul la o întrebare anume. În acest fel testăm în mod direct limitele cunoașterii noastre umane prin intermediul matematicii.

2. Forma Pământului

În această secțiune vom exemplifica metoda de lucru din fizică printr-o scurtă introducere în astronomie, pornind de la observații simple, accesibile și nouă, dar care ascund în ele esența lucrurilor.

Pentru grecii antici, răsăritul și apusul zilnic al Soarelui era o enigmă. Unii, de exemplu Xenofan (570-480 î.H.), credeau că Soarele este o colecție de pietre de foc, care se adună în fiecare dimineață ca să formeze Soarele, pentru a se despărți apoi seara. Alții credeau că Soarele este mereu altul în fiecare dimineață. Era greu de spus pe atunci ce este Soarele.

Astăzi, putem aduce următorul argument pentru natura Soarelui. Dacă am măsura mișcarea Soarelui pe cer, am găsi că ea este *uniformă*, cu o viteză de 5 grade pe oră. Aceasta conduce la o rotație de 360 de grade în 24 de ore (adică într-o zi), reprezentând unghiul subîntins de un cerc complet. Pentru noi este atunci ușor să presupunem că Soarele descrie un cerc complet și deci *ocolțește* Pământul (vezi Figura 1.3). Acesta este un exemplu în care am descrie un fenomen fizic (mișcarea Soarelui) printr-un model matematic (mișcarea circulară uniformă), pentru că modelul matematic explică în esență comportamentul observat.

Pentru vechii greci, argumentele de mai sus nu erau așa de clare, însă o parte dintre ei au ajuns la aceeași concluzie,

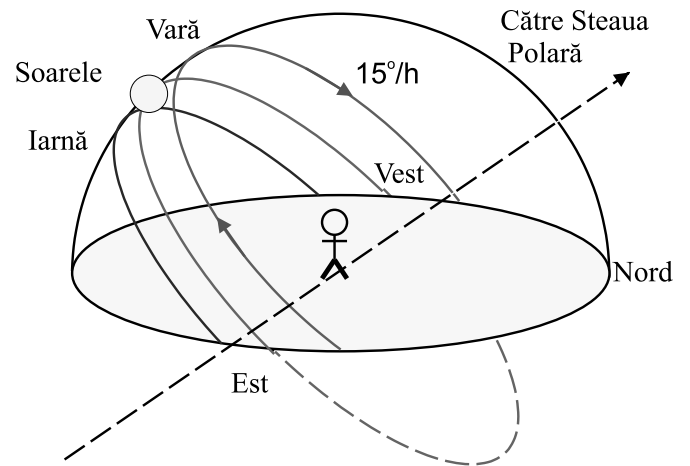

Figura 1.3: Mișcarea zilnică a Soarelui pe cer, în diverse anotimpuri. De observat că Soarele se mișcă aparent pe cer cu o viteză de 15° pe oră, adică exact 360° pe zi, atât cât îi trebuie ca să ocolească Pământul.

cum că Soarele ocolește Pământul. Faptul că Pământul poate fi ocolit a fost acceptat greu, căci el părea uriaș și nimeni nu îi văzuse capătul. Dar dacă poate fi ocolit, înseamnă că are formă. Indienii credeau că Pământul este plat ca o farfurie, purtat pe spate de un elefant. Mulți dintre filozofii greci credeau însă că Pământul este *rotund*, în special deoarece cercul era considerat o formă perfectă. Dintre ei s-au remarcat Pitagora (570 î.H. - 495 î.H.), Eudoxos (408 î.H. - 355 î.H.) și filozoful Aristotel (384 î.H. - 322 î.H.), care au contribuit la formarea acestor idei, adăugând informații despre eclipsele de Lună.

În momentele de eclipsă (care are loc mereu noaptea), Luna dispăre pentru moment de pe cerul nopții într-un con de umbră, iar Soarele nu se vede oricum. Cu toate acestea, putem încerca să aflăm poziția *extrapolată* a Soarelui de cealaltă parte a Pământului, dacă avem un ceas care să

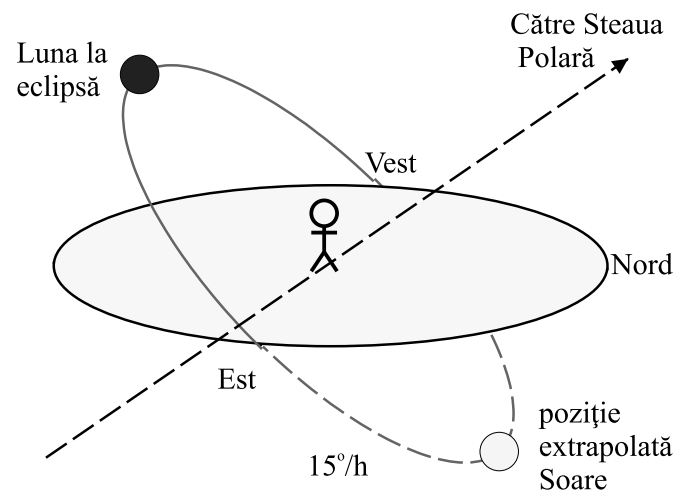

Figura 1.4: Poziția Lunii și a Soarelui în momentul eclipsei de Lună. Poziția Soarelui este obținută prin extrapolare, ținând cont că se mișcă cu o viteză aparentă de 15° pe oră.

indice ora din noapte, căci știm că Soarele se deplasează cu 15 grade pe oră pe un cerc în jurul Pământului. În acest fel vom calcula unde ajunge Soarele la orice oră din noapte, de cealaltă parte a Pământului în raport cu Luna, extrapolând poziția Soarelui pe cer.

Putem prin urmare măsura nu numai poziția Lunii în nopțile cu eclipsă de Lună, dar și poziția *extrapolată* a Soarelui (de cealaltă parte a Pământului) în același moment al nopții. Vom remarca atunci că poziția extrapolată a Soarelui este exact opusă celei a Lunii față de Pământ, deducând de aici că cei trei astri sunt aliniați în spațiu în timpul eclipsei (vezi figura 1.4).

Ajungem la aceeași concluzie ca și aceea susținută de Aristotel, care spunea că, în timpul eclipsei, *umbra* Pământului ajunge precis pe Lună și că ea este cea care ascunde Luna și creează efectul de eclipsă (vezi figura 1.9). Cum această umbră este rotundă, Pământul trebuie să fie rotund la rândul lui, a dedus Aristotel în scrierile sale. O demonstrație strălucită, am zice noi astăzi, căci astfel s-a născut întreaga astronomie. Dacă Pământul poate fi ocolit și e rotund, unde se află el și cât de departe sunt Soarele sau Luna? Dar stelele? Cât de mare este atunci Pământul?

Iată cum, pornind de la o simplă observație și gândind alfel decât majoritatea, câțiva oameni au putut avansa atât de mult în înțelegerea fenomenelor care ne înconjoară. Acum toți gândim ca Aristotel, dar să nu uităm să-i căutăm printre noi pe cei puțini care anticipează gândirea diferită a următoarelor milenii. *Să nu uităm să privim cu alți ochi lumea din jurul nostru.*

3. Dimensiunea Pământului

Să ne reamintim că expediția lui Cristofor Columb către Indii a fost finanțată de spanioli, după ce portughezii l-au refuzat. Se crede adeseori greșit că navigatorul Columb a fost refuzat de portughezi pentru că aceștia nu au crezut că Pământul e rotund, și ca atare Columb nu ar fi putut ajunge în Indii ocolindu-l.

De fapt, portughezii erau de acord că Pământul este rotund, la fel ca cei mai mulți învățați ai secolului XV, numai că toți susțineau și că *dimensiunile* Pământului sunt prea mari pentru a fi străbătute de corăbiile modeste ale vremii. „După părerea noastră, Indiile sunt prea departe pentru a le atinge ocolind Pământul”, trebuie să fi spus învățații. „O să mori de sete până acolo, sau de scorbut”, vor fi continuat ei. Columb însă nu a ascultat, pentru că el credea greșit că Pământul este mai mic decât în realitate, că Asia este mai mare și că se poate ajunge la ea de la celălalt capăt, i-a convins pe spanioli și a plecat. Din fericire pentru el, Columb a întâlnit America în calea sa, pentru că altfel ar fi murit sigur până să atingă pământul Indiilor! Ca să vedeți că descoperirile se fac și pornind de la premise false atunci când norocul ne stă în drum, ceea ce se întâmplă însă destul de rar.

De fapt, primul care a măsurat dimensiunile Pământului rotund a fost grecul Eratostene (276 î.H.-194 î.H.), cu mai

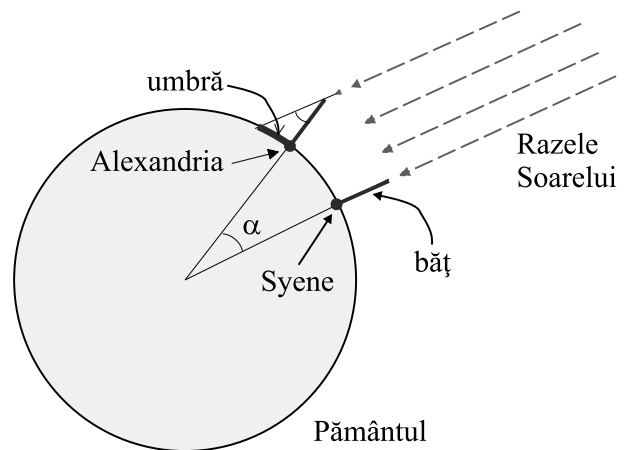

Figura 1.5: Cum a măsurat grecul Eratostene raza Pământului. Știind înălțimea bățului (2 m), umbra lui în Alexandria (25 cm) și distanța dintre Syene și Alexandria (800 de km), puteți estima raza Pământului?

mult de o mie de ani înaintea lui Cristofor Columb (1451-1506). Să vedem cum a măsurat Eratostene dimensiunile Pământului fără a-l înconjura și fără a avea la dispoziție laboratoare de milioane de euro.

Eratostene a observat umbra unui băț în două orașe egiptene, în același moment la amiază. Într-un oraș, denumit Syene, Soarele era drept deasupra capului, iar un băț vertical nu crea nicio umbră, pentru că era îndreptat chiar spre Soare (vezi figura 1.5). La aceeași oră însă, în Alexandria, orașul celebrei biblioteci, Soarele de amiază nu era drept deasupra capului. În consecință, bățul vertical, care avea să zicem o lungime de 2 metri, crea o umbră de aproape 25 de centimetri.

O astfel de situație se explică simplu, dacă vom considera că Pământul este rotund, iar Soarele este foarte departe (să zicem la milioane de kilometri). În acest caz, bățul ar fi *înclinat* diferit față de Soare, în funcție de poziția sa pe suprafața Pământului rotund și va genera umbre de lungimi diferite (vezi figura 1.5). Cunoscând distanța dintre cele două orașe (800 de km) și lungimea umbrei (25 de cm pentru un băț cu lungimea de 2m) Eratostene a estimat, folosindu-se de geometrie, că raza Pământului este de aproximativ 6000 km.

Curios însă, același efect s-ar obține și dacă Pământul ar fi *plat*, iar Soarele ar atârna la o înălțime nu prea mare de Pământ. În acest caz situația este asemănătoare cu cea în care Soarele ar fi precum un bec aflat la o înălțime mai mare decât becurile obișnuite. Și în această situație lungimea umbrei ar fi dependentă de poziția bățului aflat sub bec. Când ne aflăm sub Soarele-bec (situația orașului Syene), el se află drept deasupra capului și corpul nostru nu lasă nicio umbră. Când însă ne mutăm la o oarecare distanță (situația orașului Alexandria), vom avea o umbră care se lungeste pe măsură ce ne depărtăm. Luând în calcul distanța dintre cele două orașe și mărimea umbrei, putem calcula *înălțimea* la care s-ar afla Soarele-bec și am obține de asemenea câteva mii de kilometri. Care din cele două situații este adevărată?

Din păcate, numai aceste măsurători nu pot face diferența dintre cele două situații geometrice (Pământ plat

și Pământ rotund). Eratostene a trăit însă după Aristotel și cunoștea părerea maestrului că Pământul este rotund, așa că el a considerat acest caz, aflând astfel dimensiunea corectă a Pământului.

Două concluzii sunt demne de reținut din această poveste. Prima concluzie spune că este bine să vedem care sunt și părerile înaintașilor noștri, să nu credem că putem afla întreg răspunsul corect numai cu ceea ce cunoaștem noi. A doua concluzie, mai importantă, ne spune că unele experimente sunt „după colț”, adică pot fi făcute repede, odată ce premisele sunt ghicite corect. O umbră de 25 de centimetri este vizibilă pentru oricine, iar experimentul poate fi făcut de către un grup de școlari în excursie de la Baia Mare la București. Oare câte astfel de experimente nu s-ar putea face în fizică, psihologie sau biologie, numai dacă am ghici premisele corecte, numai dacă am ști după care „colț” să ne uităm?

4. Mișcarea Pământului în jurul propriei axe

Am văzut în secțiunile precedente cum Aristotel a dedus în mod corect că Pământul este rotund și cum Eratostene i-a calculat raza. Am folosit însă pe ascuns în determinarea formei Pământului un lucru esențial, și anume că umbra Pământului se poate forma pe Lună, cu alte cuvinte că Luna este un *corp material* și nu doar o imagine proiectată pe cer. Astăzi acest lucru ni se pare normal, însă să nu uităm că, la începuturile astronomiei, vechii greci (cu metoda lor geometrică, la fel ca și babilonienii cu metoda aritmetică) nu aveau prea multe informații despre natura fizică a obiectelor cerești.

Convingerea că Luna, împreună cu celelalte corpuri cerești (Soare, stele, stele căzătoare etc.) sunt corpuri materiale (un fel de bolovani cerești) a câștigat în popularitate odată cu căderea unui mare meteorit lângă Aigos Potamoi, în anul 467 î.H. Evenimentul l-a determinat pe Anaxagoras din Clazomenae (500 î.H.-428 î.H.) să presupună că însuși Soarele este o piatră roșie fierbinte mai mare decât peninsula Peloponez! Astronomia a devenit astfel și astrofizică. De acum încolo ne vom ocupa nu numai cu măsurarea și modelarea mișcării acestor „pietre” prin spațiu, mișcare văzută de pe Pământ, dar și cu aflarea compoziției acestora.

În continuare vom vorbi despre determinarea aproximativă a proprietăților sistemului Pământ-Soare-Lună, folosind alte câteva exemple cheie din istoria astronomiei. Încercăm să-l facem pe cititor să înțeleagă că în multe cazuri măsurătoarea propriu-zisă poate fi efectuată de către cititor însuși, fără metode sofisticate. Ceea ce este cu adevărat revoluționar este *ideea* de a efectua o anumită măsurătoare. Așa cum am menționat deja, ideile noi și măsurătorile cruciale sunt „după colț”, trebuie să știm numai după care colț să ne uităm.

Dacă privim bolta cerească în timpul zilei și în timpul nopții, vom vedea cum obiectele de pe firmament (Soarele, Luna și celelalte stele fixate pe ea ca pe o cortină) se

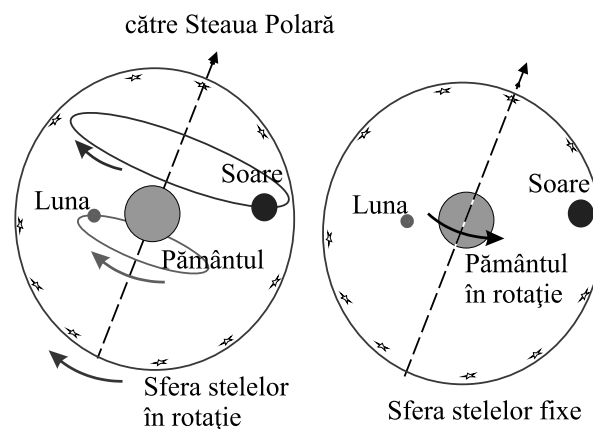

Figura 1.6: Stânga: Pământul este nemișcat, iar Luna, Soarele și sfera stelelor se rotesc în jurul Pământului sincron, cu o perioadă de 24 de ore. Dreapta: Pământul se învârtă în jurul unei axe orientate către Steaua Polară (în sens opus!) la 24 de ore, în timp ce Luna, Soarele și stelele rămân fixe pe parcursul unei zile.

mișcă încontinuu. Pornind de la premisa că Pământul este rotund și fix, vom deduce că această mișcare este de rotație în jurul Pământului. La intervale mai mari de timp (săptămâni sau luni), Soarele își schimbă poziția pe bolta cerească după cum se observă în figura 1.3. De asemenea, și mișcarea Lunii se modifică. Dar în decursul unei singure zile putem presupune cu o rezonabilă aproximație că întreaga boltă cerească se învârtă sincron în jurul Pământului.

Situația este oarecum surprinzătoare. Avem trei tipuri de obiecte celeste (Soarele, Luna și stelele), care se învârt sincron în jurul Pământului. De ce însă s-ar învârti sincron? Și de ce în jurul aceleiași axe, orientată înspre Steaua Polară? De ce aceste *coincidențe*?

Răspunsul pare natural astăzi. Astfel, este mult mai ușor să presupunem că Pământul se rotește zilnic în jurul unei axe sale, și atunci mișcarea zilnică a boltei cerești este doar relativă (vezi Figura 1.6). Pentru vechii greci însă, mobilitatea Pământului era o problemă serioasă de filozofie, așa încât ei n-au acceptat răspunsul așa de ușor.

La urma urmei, să ne imaginăm și noi că Pământul cu o rază de 6000 de km se rotește zilnic (vezi figura 1.7). Atunci, un corp de pe suprafața sa străbate în 24 de ore aproximativ 40 000 km, cam cât este circumferința Pământului. Aceasta înseamnă că viteza la suprafața Pământului este de ordinul a o mie și jumătate de km pe oră. Simțim noi aceste viteze ametoitoare? Nu! În plus, dacă lășăm o piatră să cadă de la o înălțime de câțiva metri, ea ar trebui să rămână în urmă, pentru că Pământul se învârtă între timp sub piatră. Lăsată să cadă de la 20 de metri, piatra ar atinge Pământul după aproximativ două secunde. În acest timp suprafața Pământului se deplasează cu aproape un kilometru și deci piatra ar atinge Pământul un kilometru mai departe. Absurd, așa ceva nu se observă!

Remarcați că acest din urmă argument este *fizic* și el se numără printre cele care au ținut Pământul imobil în

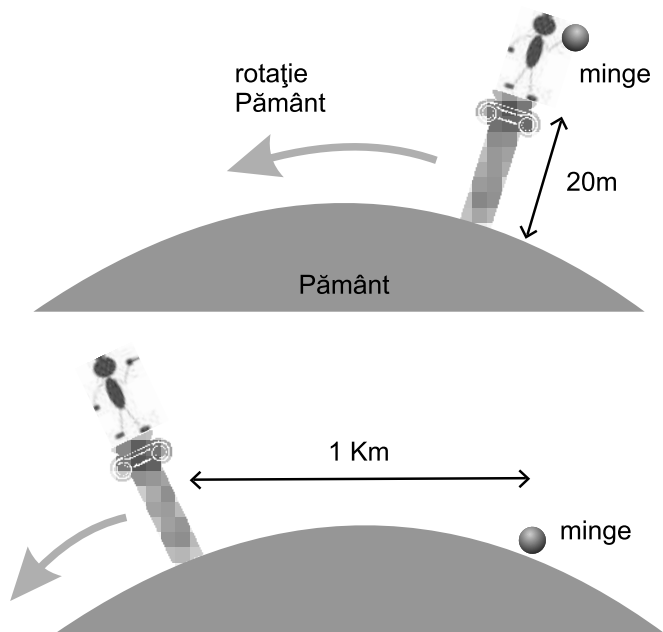

Figura 1.7: Efectul așteptat al rotației Pământului asupra căderii libere. În dreapta sus este prezentată o persoană așezată pe o coloană, și care lasă să cadă liber o minge. Coloana are aproximativ 20 de metri iar timpul de cădere este de aproximativ două secunde. În acest timp de cădere, dacă Pământul s-ar învârti, atunci coloana s-ar deplasa aproximativ un kilometru până ca mingea să atingă Pământul. Evident, un astfel de efect nu este observat, deci s-ar putea deduce că Pământul nu se învârtă în jurul axei sale. Și totuși, astăzi știm că Pământul se învârtă. Unde este greșeala?

modelele astronomilor mai mult de o mie de ani. Cu alte cuvinte, nu a fost vorba de vreo ignoranță religioasă, deoarece chiar și unii oameni de știință argumentau în acest fel că Pământul nu se poate roti. La fel cum, peste ani, alți oameni de știință au argumentat că nici un avion nu se poate ridica de la Pământ pentru că este mai greu decât aerul, sau la începutul erei automobilului, că omul nu va supraviețui unor viteze mai mari decât cele ale căruței.

A trebuit să vină Galileo Galilei (1564-1642) să afirme că totuși Pământul se învârtă în jurul axei sale. Soluția lui spune că piatra, odată lăsată să cadă liber de la câțiva metri înălțime, primește un impuls suplimentar în direcția de rotație a Pământului. Aceasta face ca piatra să pornească având viteză mare într-o mișcare paralelă cu Pământul, perfect *sincron* cu el, în așa fel încât nouă să nu ni se pară că ea rămâne în urmă în timpul căderii.

Impulsul imprimat de Pământ pietrei este folosit în prezent la lansarea rachetelor de pe Pământ, care se face în locuri cât mai aproape de Ecuator (un exemplu este Cape Canaveral, care se află în Florida, în sudul Americii), în așa fel încât viteza imprimată de Pământ să fie cât mai mare. Iar noi, pe suprafața Pământului, ne deplasăm *într-adevăr* cu o mie de kilometri pe oră odată cu rotația Pământului, fără să simțim însă incredibila rapiditate a acestei mișcări.

5. Avantajul practic al stelelor fixe

În secțiunea precedentă am construit un prim sistem cosmologic, cel în care Luna, Soarele și stelele sunt fixe în spațiu iar Pământul rotund se învârtă în jurul axei sale cu o perioadă de 24 de ore. După ce contemplăm pentru scurt timp simplitatea acestui sistem, ne vom întreba, ce se întâmplă pe perioade mai mari de timp? Desigur, într-o zi Pământul se învârtă în jurul axei sale, ceea ce face ca Soarele, Luna și bolta de stele să se deplaseze *aparent* pe cer în sens invers, deși ele sunt fixe în spațiu. Dar într-o lună? Dar într-un an? Își schimbă Soarele, Luna și stelele poziția fixă în spațiu (față de Pământul care se învârtă) pe perioade lungi de timp?

Răspunsul trebuie să fie afirmativ deoarece în decursul unui an de zile Soarele își schimbă poziția pe cer. În timpul verii el ajunge deasupra noastră, iar în timpul iernii are în mod constant o poziție mult mai joasă pe bolta cerească. Majoritatea stelelor nu își schimbă însă poziția față de Pământul rotitor pe durata mai multor ani, sau cel puțin nu atât de mult încât s-o putem vedea cu mijloacele noastre simple.

Eliminând câțiva aștri cerești strălucitori (denumiți *planete*, de la cuvântul grecesc pentru „rătăcitor”), restul de mii de stele fixe își păstrează, pe tot parcursul anilor cuprinși în viața unui om, aceeași poziție față de Pământul rotitor, deci par fixe în spațiul aproape infinit. De fapt, de aceea se și numesc *stele fixe*, pentru că ele par bătute în cuie în spațiul îndepărtat. Mișcarea lor aparentă (zilnică) pe bolta cerească se datorează doar rotației Pământului.

Deoarece suntem interesați de mișcările Lunii și Soarelui pe un interval de timp de ordinul anilor sau lunilor, o idee bună ne-ar fi de folos. Ce-ar fi dacă mișcarea Lunii am măsura-o nu raportată la Pământ, pentru că acesta se învârtă în jurul axei sale, ci *raportată direct la poziția stelelor fixe*? Acest lucru este ușor de realizat pentru Lună, căci pe ea o vedem noaptea în marea de stele (vezi figura 1.8). În acest fel nu mai trebuie să măsurăm înclinarea Lunii față de orizont și să corectăm cu mișcarea de rotație a Pământului, ci măsurăm direct poziția Lunii față de stelele de pe bolta cerească.

Uitându-ne la Lună noaptea pe cer, nu avem decât să-i identificăm poziția în raport cu constelațiile în jurul cărora se află și să-i desenăm apoi poziția pe harta cerească. Dacă unim punctele ce reprezintă poziția Lunii, vom avea mișcarea aparentă a Lunii pe cer raportată la stelele fixe. O astfel de manieră de lucru are un avantaj *experimental* major: putem măsura foarte ușor poziția Lunii (sau a planetelor) raportată la stelele fixe și nu trebuie să ne mai pese mult de rotația precisă a Pământului. Aici natura ne-a ajutat, căci harta stelelor fixe rămâne neschimbată pentru ani de zile.

Dacă notăm în fiecare noapte poziția Lunii față de stelele fixe, observăm că ea străbate într-o lună întreaga boltă cerească. Aceasta înseamnă că Luna nu este fixă în spațiu, ci efectuează o mișcare circulară uniformă, pe o sferă cu

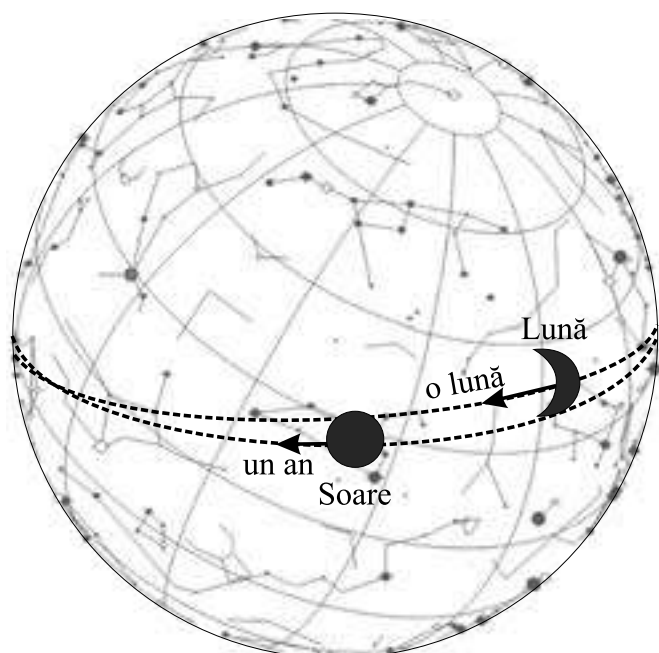

Figura 1.8: Mișcarea Lunii și Soarelui în marea de stele fixe. O astfel de mișcare poate fi prezentată pe o hartă cerească ce se citește astfel: noi ne aflăm în centrul sferei (unde este virtual Pământul rotitor) și privim în afară spre suprafața sferei (pe care sunt desenate stelele și constelațiile). În timpul zilei, lumina stelelor pe care ar trebui să le vedem este eclipsată de lumina foarte puternică a Soarelui, de aceea doar Soarele este vizibil, nu și stelele.

centrul aflat pe Pământ, cu o perioadă de o lună (vezi figura 1.8). Cum mărimea aparentă a Lunii pe cer nu se schimbă, nu rămâne decât să tragem concluzia că Luna se învârtă în jurul Pământului pe un cerc, la distanță constantă față de Pământ, cu o perioadă a mișcării egală cu o lună.

Aceleași considerații se aplică și Soarelui, dacă folosim poziția sa extrapolată de la miezul nopții (ora 24), pentru a raporta mișcarea lui la bolta stelelor fixe. Și Soarele se deplasează în jurul Pământului rotitor, tot la distanță constantă față de Pământ, pentru că mărimea aparentă a Soarelui nu pare să se schimbe (dacă distanța s-ar fi schimbat, atunci Soarele ar fi apărut când mai mic cand mai mare). Este interesant de remarcat că mișcarea anuală a Soarelui și cea lunară a satelitului Pământului au loc în planuri foarte apropiate (vezi figura 1.8).

6. Dimensiunea Lunii

Luna are pe cer o dimensiune unghiulară de o jumătate de grad, ușor de măsurat. Distanța până la Lună pare însă imposibil de măsurat, atâta timp cât nu cunoaștem mărimea ei. Astfel, Luna e mai aproape de Pământ și mai mare, sau mai departe și mai mică. Cine poate ști,

atâta timp cât nu ne ducem acolo? Este atunci cu atât mai surprinzător că vechii greci au putut măsura această distanță, numai pe baza unor argumente corecte. Iar întrebarea este, cum de au reușit?

Unul dintre vechii greci, Aristarh din Samos (310 î.H.-230 î.H.), a pornit de la observații asupra eclipsei de Lună. După cum am menționat, eclipsa de Lună este datorată umbrei Pământului care se lasă peste Lună (vezi figura 1.9). Presupunând că Soarele este din nou la distanțe foarte îndepărtate, umbra lăsată de Pământ va fi cilindrică, iar Luna va trebui să treacă prin această zonă de umbră în timpul eclipsei. Zona de umbră are însă aproximativ dimensiunea Pământului, considerând Soarele la distanțe foarte mari.

Un prim lucru care se observă într-o eclipsă totală de Lună este faptul că umbra lasată de Pământ pe Lună este mai mare decât Luna. Pământul este deci probabil mai mare decât Luna. Urmărind evoluția umbrei lăsată de Pământ pe Lună în timpul eclipsei (sau raza de curbură a umbrei în raport cu cea a Lunii), se poate estima dimensiunea Lunii în raport cu cea a umbrei lăsată de Pământ, obținându-se un factor apropiat de doi.

Considerând că spațiul delimitat de umbră are o formă cilindrică (circumferința bazei cilindrului este egală cu cea a Pământului), putem deduce și noi, ca și Aristarh din Samos, că Luna trebuie să fie aproximativ jumătate cât Pământul (vezi partea de sus a figurii 1.9). Astăzi știm că Aristarh din Samos a greșit cu un factor de 2, căci lumina ce vine de la Soare nu creează chiar o umbră cilindrică, ci una conică (pentru că Soarele este foarte mare, vezi partea de jos a figurii 1.9), dar aceasta a devenit clar mai târziu. Astfel, Luna este de aproximativ patru ori mai mică în diametru decât Pământul.

Aristarh din Samos a trăit înaintea lui Eratostene și nu a cunoscut dimensiunea Pământului. Știind însă acum că Pământul are o rază de aproximativ 6000 km, putem

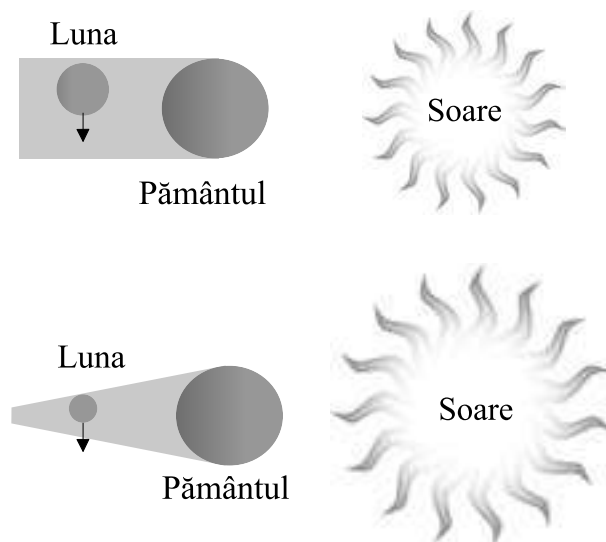

Figura 1.9: Eclipsa de Lună în interpretarea lui Aristarh (sus) și în interpretarea modernă corectă (jos). În ambele cazuri Luna intră în conul de umbră al Pământului, atâta doar că Aristarh credea că umbra are o formă cilindrică.